

FAKTAARK

Fredningsgjennomgangen i Aust-Agder

I 2006 startet Riksantikvaren det landsdekkende prosjektet Fredningsgjennomgangen. Ved prosjektets slutt i 2013 skal hvert fylke ha gjennomgått alle fredningsvedtak som ble foretatt i perioden 1923-1979 og ha presisert omfanget av, formålet med og innholdet i fredningene.

Fredningsgjennomgangen i Aust-Agder omfatter om lag 80 bygninger fordelt på 51 anlegg. Til sammenligning omfatter prosjektet på landsbasis ca. 1900 bygninger fordelt på om lag 920 anlegg.

FRA HAV TIL HEI

Aust-Agder fylke strekker seg fra hav til høyfjell. Topografisk og klimatisk varierer sonene fra mildt kystklima til kaldere og mer snørikt innlandsklima. Likeledes varierer landskapet fra skjærgård med svaberg, fjorder med frodige, lune vikar, småkupert landskap og flate elvesletter mot stadig større skog- og utmarksområder, gjennomskåret av daler til en når det snaue

høyfjellet med vide myrer øverst i Setesdal. Landbruket har til langt inn på 1900-tallet vært basis for alle områdene. Gårdene ble ofte gjentatte ganger delt mellom slektninger, andre måtte ta opp en husmannsplass i gårdens utkant. I indre bygder har utmarksnæringen med stølsbruk hatt stor betydning. Langs kysten var sjøfart den viktigste inntektskilden. Også skips- og båtbygging var i flere århundrer svært viktige næringsveier. Særlig i og ved byene var håndverk av stor betydning. Jernverkene var også viktige.

BYGGESKIKKEN

Liksom landskap og klima er varierende fra hav til hei er også byggeskikken, fra bygninger tilknyttet kystkultur i uthavnene i sør til byggeskikken tilknyttet bondemiljøet i Setesdal i nord.

Tunstruktur

I Setesdal var bebyggelsen på 17-1800-tallet på større gårder samlet i klynge. Bolighus og loft lå oftest i rekke, noen steder var det også en uthusrekke, andre steder lå husene mer ustrukturert.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Miljøverndepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

AUST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

Bolighuset på Gaupholm fra 1700-tallet ligger i uthavna Brekkesto i Lillesand. Bygningen ble fredet i 1923.

Utskifting med utflytting fra felles tun fra siste del av 1800-tallet førte til frittliggende enkeltgårder. Langs kysten med småkupert terreng har naturen vært med på å bestemme tunformen. Fra 1700-tallet har det vært tilløp til klyngetun, men få er tilbake. Mange gårder har imidlertid tun som kan karakteriseres som åpen firkant, selv om det ofte mangler bygning på en eller to sider.

Innhaus og uthus på gårdene

På større gårder i Setesdal var det, i tillegg til stuebygninger, gjerne et stort loft med bur som underetasje. Mange loft er fra 1600-tallet med grovt mageteljet tømmer og fint utskårne beitskier. Det var ofte også flere bur eller stolpehus. I tillegg til uthus som fjøs, stall, løer og låve hadde mange gårder smie og badstue.

Uthavnene og sørlandsbyene

Aust-Agders historie på 16- og 1700-tallet er sterkt knyttet til kystkultur og til byutvikling og tettstedsdannelse. Kombinasjonen trelasthandel og skipsrederi førte i perioden 1600-1800 til en betydelig bosetningskonsentrasjon i havner og strandsteder. Uthavnene i ytterste skjærgård var fra senmiddelalderen av dels årlige møtesteder for selgere og utenlandske kjøpere av trelast, dels nødhavn og nattleier for skuter. De fleste bolighusene var små, men en finner større hus innimellom, som også tjente som gjestgiverier. Et typisk hus i de ytre kyststrøkene er et lite svalgangshus hvor gavlen var hovedfasade, betegnet som gavlhus. Denne bygningstypen utviklet seg på 16-1700-tallet.

Flere av uthavnene fikk etter hvert kjøpstadsrettigheter. Arendal og Risør nevnes som handelsplasser alt på 1400-tallet, omtales som ladesteder på 1600-tallet og begge ble kjøpsteder i 1723. Grimstad ble i begynnelsen av 1600-tallet lasteplass under Arendal, ladested i 1791 og kjøpstad i 1816. Lillesand nevnes som lasteplass for korn og trelast i 1691 og ble ladested i 1830. Tvedestrand fikk etter flyttingen av jernverket fra Båslund til Nes i 1738

betydning som utskipningshavn for dette og ble ladested med utvidede rettigheter i 1836. I byene finner en gjerne større hus som har en klar påvirkning av embetsmannskulturen og innflytelse fra utlandet både i planløsning og utstyr. I de mindre byene er det dels "selvgrodd" gatestruktur hvor de eldste eiendommene strekker seg som parseller fra bryggene og innover mot fjellfoten. Også klyngebbyggelsen i uthavnene følger fortsatt dette mønsteret, om enn i liten målestokk. Store og omsegripende bybranner i Arendal og Risør førte midt på 1800-tallet til nybygging i regulært gatemønster med kvartalsstruktur.

«Den mandalske stueform»

I Setesdal fra Bykle til Iveland og Åmli var midtgangshuset dominerende som våningshus. Samfunnsforskeren Eilert Sundt som blant annet skrev «Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge» i 1862 kalte bygningstypen "hus med mandalsk stueform". Den gamle årestua, "gamalstog" ble forlenget med ei to-etasjes bygning, "nyestog" med skorstein og grue. Stuene ble bundet sammen av en midtgang, "forstoga". Dette skjedde fra begynnelsen av 1700-tallet og framover. Gamalstog ble deretter ombygd. Hovedfasaden kjenntegnes ved piper langt nede på takflata, på hver side av inngangsdøra. I nyestog var det vanlig å sette inn to senger med et skap mellom, "skåp og kvilor". En nyere form for midtgangshus finner en i vestre del av fylket og i bynære strøk.

Nedeneshuset

På 16- og 1700-tallet utviklet det seg et våningshus som Eilert Sundt etter utbredelsesdistriktet kalte "nedenesisisk stueform". Typen finnes nær kysten, vesentlig øst for Arendal. Nedeneshuset er utviklet fra en toromstype med ei stor stue og et mindre kjøkken. Langs tunsiden løper en svalgang med trapp til 2. etg. Bryggerhus ble bygget til under felles tak, ofte adskilt med en tverrgående svalgang, "breisvala". Ande etasje har samme rominndeling som første etasje. Det tidlige om- og påbygde

På Rygnestad i Valle er et våningshus av mandalsk stueform og et tre-etasjes loft (Trihågelopt) bygget sammen. Trihågelopt er et eksempel på en svært sjelden loftsform.

S. N. Hansens hus i Lillesand er eksempel på et staselig bolighus i senempirestil oppført for en skipsbygger og reder i en liten sørlandsby.

Arendal rådhus/Kallevigpaléet er eksempel på et empirepalé, utformet i tråd med kontinentale strømninger. Bygningen ble oppført i 1813 med Arendals den gang rikeste trelastkjøpmann, Morten Michael Kallevig, som byggherre.

Nedeneshuset tunsiden viser langsvalen med inngangsdører inn til hvert rom. Eriksborg, Søndeled, Risør kommune ble fredet i 1924.

Nedeneshuset dannet for bilde for en hustype som mot slutten av 1700-tallet ble oppført som ett byggetrinn.

HVA BLE FREDET OG HVORFOR?

De tidligste fredningene i Aust-Agder ble innrapportert til og gjennomgått av Den antikvariske bygningsnemnd i 1923-1924. De såkalte "innberetningene" finnes trykt i Fortidsminneforeningens årbok for 1926.

I den første tiden etter at Bygningsfredningsloven av 1920 trådte i kraft ble det fredet bygninger både i kommunene ved kysten og i Setesdal. Det var i hovedsak gamle og vakre våningshus og lystgårder som ble fredet og i Setesdal var det bygninger med særlig høy alder og autentisitet. Blant de første fredningene ble oftest bare hovedhuset fredet, men det er også fredet noen anlegg.

Hus i by og i uthavner

I Aust-Agder ble det fredet en rekke byhus i 1924. I Risør ble *Kjæret* fredet som eksempel på byggeskikken på Sørlandet omkring år 1800. *Kjæret* lå litt adskilt fra den tette bebyggelsen i Risør og er derfor ett av få hus som sto igjen etter bybrannen i 1861. I Lillesand er *Sandra Svendsens hus* eksempel på et lite, men velproporsjonert bolighus oppført for og bebodd av sjøfolk og småkjøpmenn. Østre del av bygningen er fra 1723 og huset regnes som Lillesands eldste hus. *Løkka* i Grimstad ble oppført som bolighus for en kjøpmann i 1820-årene og viser den typiske senempirens byggemåte og stiltrekk i kystbyene på Sørlandet. Blant de tidligere fredningene finner vi også eksempler på bygninger fredet med begrunnelse i personalhistorie. *Ibsenhuset* i Grimstad er et personalhistorisk minnesmerke knyttet til dramatikerens Henrik Ibsen. Deler av bygningens interiør skal være slik den var da Ibsen var apotekerlærling her i 1847-50. Også i uthavner ble det fredet en rekke bygninger. *Brekkestø landhandel* i uthavna *Brekkestø* i Lillesand er et midtgangshus fra tidlig 1800-tall. Bygningen ligger med hoved-

fasaden mot sjøen og med en bakenforliggende bryggerhusfløy. Den steinmurte kjelleren i forlengelsen av bryggerhuset viser hvor viktig frostfri lagring var i datidens husholdning. *Hesnesøy tollstasjon* i Grimstad viser tollvesenets tilstedeværelse i sentrale uthavner i en hundreårsperiode fra 1850-årene. Tollstasjonen var opprinnelig oppført i 1750-årene som et tradisjonelt bolighus i ytre kyststrøk. Da det ble overtatt av tollvesenet ble det brukt som tjenestebolig for tollbetjent og tollrorskarer uten at vesentlige endringer ble gjort.

Hus bygget av formuende handelsmenn, redere og skipper
Trelasthandel og skipsrederi førte til velstand og bygging av store boliger i byer og tettsteder på kysten. På *Merdøgård* ble hovedbygningen fredet i 1924 som eksempel på et velstående skipperhjem i uthavna *Merdø*.

Handelsforbindelsen med England førte også med seg innflytelse på byggeskikken. *Strandgate 17* i Lillesand er et eksempel på dette; et bolighus i engelsk klassisisme, oppført i 1816 for en velstående kjøpmann. Bygningens form med det store mansardtaket med svart, glasert teglstein og halvrunde vinduer er helt spesiell i byen og i fylket. *Carl Knudsenegården* i Lillesand er et av få hele anlegg som ble fredet. Gården er en nærmest komplett kjøpmannsgård fra 1820-årene. Hovedbygningen er eksempel på et standsmessig bolighus for en velstående trelastkjøpmann og skipsreder i seilskutetidas gyldne år. Uthusbygningene som omkranser bakgården er kulturhistorisk interessante og utgjør, sammen med hovedbygningen, et helhetlig anlegg som er sjelden å finne så intakt.

I tillegg til bolighus for velstående borgere ble det også fredet flere hovedbygninger på lystgårder og landsteder i 1924. *Bosvik søndre* i Risør er eksempel på en lystgård i barokk stil, oppført midt på 1700-tallet for en velstående kjøpmann og verkseier. Hovedbygningen på

Da Lov um bygningsfredning trådte i kraft i 1921, ble Den antikvariske bygningsnemnd oppnevnt av departementet. Nemnda skulle ha ansvar for alle spørsmål tilknyttet fredete bygninger. Det var lovfestet at nemnda skulle bestå av fem menn, hvorav riksantikvaren var den ene. Av de øvrige medlemmene skulle én være arkitekt, én jurist og én bygningskyndig. Nemnda besto inntil bygningsfredningsloven ble erstattet av kulturminneloven i 1978.

Hovedbygningen på Møglestu i Lillesand ble oppført for en formuende skipsreder og trelasthandler, og viser innflytelsen handelsforbindelsen med England fikk i kristiansandsområdet på tidlig 1800-tallet.

Vatikanet i Risør er eksempel på en lystgård fra 1700-tallet med beliggenhet like utenfor byens grenser.

Høgedal i Arendal er oppført i 1780-årene, i overgangen mellom rokokko og klassisisme, for en velstående kjøpmannsslekt i Arendal. Hovedbygningen på *Pusnes* er eksempel på et særlig stort og markant landsted ved sjøen, oppført av velstående trelastkjøpmenn i Arendal.

Verksmiljøene

I Aust-Agder er det også fredet flere våningshus, arbeiderboliger og industribygninger tilknyttet jernverkene. I 1923 ble det fredet flere bygninger på *Eiklands verk* i Gjerstad. På *Frolands verk* i Froland ble hovedbygningen fredet i 1924 som eksempel på en større klassisistisk bygning.

På *Nes verk* i Tvedestrand, som er det best bevarte jernverket i fylket, er en rekke bygninger fredet i 1924. Her ble i tillegg Hammerbygningen, Digelstålverket og Materialboden fredet i 1967 etter fornminneloven som eksempler på bygninger tilknyttet jernverksindustrien.

Byggeskikk på bygdene

Mange av bygningene som ble fredet etter bygningsfredningsloven er hus i Setesdal. På *Nordi Berg* i Valle ble våningshus, med gamalstog, nyestog og loft fredet i 1923 som bygningshistorisk og kulturhistorisk viktige eksempler på den eldre byggeskikken i Setesdal. Våningshuset er bygd i den mandalske stueform, den tradisjonelle utformingen av våningshus med sammenbygd gamalstog og nyestog. Loftet på *Helle* i Valle ble fredet i 1941 og er eksempel på store loft

med fine utskjæringer. Bygningen, med konstruksjon av særlig stort tømmer og dekorasjon på blant annet dører, beitskier og novhoder, anses for å være et av de best bygde loft i Setesdal. Loftet skal være reist av den kjente tømmermannen Knut Torjusson Helle (ca. 1696-1766). *Bakken, Bjørgum* i Valle ble fredet i 1953 som et av få anlegg. Her står gamalstog, nyestog og loft på rekke.

Blant de fredete bygningene er det også flere eksempler på Nedeneshuset. På *Eriksborg, Søndeled* i Risør ble våningshuset fredet i 1924 som et eksempel på et tidlig 1700-talls nedeneshus i østre del av utbredelsesområdet for denne bygningstypen. Våningshuset på *Østre Angelstad* i Tvedestrand ble fredet 1977 som et sjeldent autentisk våningshus av Nedenestypen i kjerneområdet av

utbredelsen. Siden gården var skysstasjon ved Den Vestlandske Hovedvei, er den også et samferdselshistorisk kulturminne. Videre har bygningen regionalhistorisk betydning ved at det første møtet i amtsformannskapet for Nedenes Amt ble holdt i den store salen i andre etasje i 1838.

ERFARINGENE FRA FREDNINGSGJENNOMGANGEN

I arbeidet med fredningsgjennomgangen har Aust-Agder fylkeskommune foretatt befaringer og registreringer av de fredete bygningene. Den oppdaterte registreringen av bygningene og den gode dialogen med eierne vil danne et godt grunnlag for det videre samarbeidet om de fredete anleggene mellom eier, fylkeskommunen og Riksantikvaren.

På Eikelands verk i Gjerstad ble den gamle hovedbygningen, flere arbeiderboliger og bruksbygninger oppført på 1700- og 1800-tallet fredet i 1923 som eksempel på et jernverksmiljø. Arbeiderboligene i «Gata» på bildet under er noen av de første arbeiderboligene som ble fredet i Norge.

Foto av Gata, Eikelands verk: Ingeborg Rose Melz © Riksantikvaren
Øvrige foto: Eirik Knudsen © Riksantikvaren